

עורכת: ד"ר מירה צורף עריכת לשון: יעל מלכיאל

כרך 5, גיליון מס' 5, 20 במאי 2015

תימן - נפילתה של "ערב המאושרת"

עוזי רבי

תימן, מדינה שבשנים האחרונות לא הרבתה למשוך תשומת לב בין-לאומית, עומדת בחודשים האחרונים במרכז של דרמה אזורית. גם בה, כמו בשאר מדינות המזרח התיכון, היו לאירועי "האביב הערבי" של מרץ 2011 השלכות גורליות, אלא שבמקרה התימני היו אירועים אלה בבחינת זרז שהאיץ תהליכים הרסניים שהתחוללו במדינה בעשרות השנים האחרונות.

מאות בשנים נוהלה תימן על ידי מוסד שלטון אוטוקרטי - דתי וחילוני גם יחד - הקרוי "אמאמות" (אמאמה). הַזִּידִיָּה, אחד מפלגיה המתונים של השיעה, העניקה לגיטימציה למבנה שלטוני-פוליטי בתצורה של מונרכיה מסורתית שהתקיימה בצפונה של הארץ עד לשנת 1962. בראש המשטר עמד אמאם, בן לאחת המשפחות הזידיות המובילות. אמאמים, סולטאנים ושיחיים לדורותיהם הפעילו בתימן מערכת שליטה מסורתית שעיקרה חתירה למציאת איזון בין שבטים עצמאיים-למחצה, תוך הישענות על מקורות הכנסה מצומצמים ועל שלטון המבוסס על קשרים אישיים.

מהפכת ספטמבר 1962 בישרה את קצה של האמאמות והולידה בצפונה של המדינה רפובליקה ערבית שהייתה נחושה לשרש מבנים שבטיים ונתמכה על ידי מצרים של גמאל עבד אל-נאצר. כבר בשנותיה הראשונות נקלעה הרפובליקה הערבית של צפון-תימן למלחמת אזרחים ממושכת בין רפובליקנים למלוכנים פרו-אמאמים, שנתמכו כלכלית ומורלית על ידי הסעודים. מסלול ההתפתחות של דרום תימן, שהיה נתון לשליטה בריטית משך תקופה ארוכה, היה שונה. מלחמת העצמאות נגד הבריטים הסתיימה בכינונה של מדינת דרום-תימן (1967), מדינה מרקסיסטית-לניניסטית יחידה מסוגה בעולם הערבי שהתקיימה במתכונת זו כרבע מאה וניהלה מאבק רעיוני ומעשי נגד 'אחותה' מצפון. איחודן של צפון-תימן ודרום-תימן במאי 1990 היה מהלך מתבקש לנוכח העובדה שלמדינה המאוחדת הייתה – כפי שטען החוקר פול דרש - חזות של אומה בעלת שפה משותפת, פריסה גאוגרפית רחבה ומסורת כתובה. אך עד מהרה התחוור כי המדינה החדשה לא הייתה אלא כלי קיבול ששימר שתי זרועות כוח - צפונית ודרומית - במסגרת איחוד מלאכותי. כך נוצרה, במילותיו של החוקר מייקל הדסון, "מולדת מכוח החוק" (וטן שרעי) ולא "מולדת אמתית" (וטן חקיקי).

בפתחה של המאה העשרים ואחת ניצבו תימן ונשיאה, עלי עבדאללה צאלח (1978-2012), בפני אתגרים כבדי משקל. משבר כלכלי עמוק דרדר את תימן, הענייה במדינות ערב, לנקודת שפל שבה כמחצית האוכלוסייה חיה בתנאים של דלות מחפירה וכשליש מכלל כוח העבודה הפוטנציאלי מובטל. שעה שבעדן הקוסמופוליטית החלו אינטלקטואלים, אנשי תנועת "הדרום החופשי" (אל-ג'נוב אל-חר), לטוות את חלום החלוקה המחודשת (אנפצאל, דהיינו חזרה למתכונת של מדינות צפון ודרום), צצו במרחביה האחרים של הארץ קבוצות שביקשו לעצמן דריסת רגל בשטחי המדינה המתמוטטת והעמידו בפניה אתגרים קיומיים.

בדרום-מזרחה של הארץ, במחוז חדרמות, ארץ המכורה של משפחת בן-לאדן, קבע ארגון "אל-קאעדה של חצי-האי ערב" (אל-קאעדה פי ג'זירת אל-ערב) את משכנו והקים מרכז רעיוני ואופרטיבי לפעילי האסלאם הקנאי. אל-קאעדה הגביר את נוכחותו והצליח לדחוק את רגלי השלטון המרכזי מהאזורים שבנה, אפין ומכלא וראה במדינה התימנית הכושלת יעד הולם להרחבת תחום שליטתו. הפיגועים הרבים שבוצעו על ידי אל-קאעדה נגד יעדים תימניים ומטרות זרות כגון שגרירויות, קבוצות תיירים ומשרדי ממשלה המחישו את העובדה כי תימן הנה "אזור נעדר מדינתיות" (stateless area), קרי: חבל ארץ שהשלטון המרכזי מתקשה לשלוט בו והוא הופך אט אט למדגרה של תנועות רדיקליות השולחות את ידן בטרור ולחממה לטיפוח משנתן.

במקביל ניצב לפתחה של תימן כבר ממחצית 2004 איום חמור בדמות אינתיפאדה ז'ידית-שיעית שהונהגה בידי אנשי חות' בעיר הצפונית צעדה הסמוכה לגבול עם סעודיה. תנועת המרי החות'ית צמחה על רקע קיפוח סוציו-פוליטי שהוליד דרישה לשיפור כלכלי מדי במצבה של הקהילה הזידית בצפונה של הארץ. עד מהרה גרפה התנועה אהדה בקרב רבבות צעירים, והללו פעלו במסגרת תנועה הקרויה אל-שבאב אל-מאמן ("הצעירים המאמינים") תחילה בצעדה שבצפון ולאחר מכן במרכזים אורבניים נוספים ובכללם הבירה צנעא.

בתחילה נראה היה שעלה בידו של הנשיא צאלח, בעצמו זידי ואיש שבט הסנחאן, שראה בארגון אל-קאעדה ובזרם הסלפי-ג'האדיסטי סכנה קיומית, להגיע להבנות עם גדודי ה"צעירים המאמינים" בני עדתו ואף להסתייע בהם במאבק נגד הסלפיה ושלוחיה. להתעוררות הזידית-שיעית היה גם אופי של תנועת תחייה דתית שנועדה לבלום זליגה של השפעות סלפיות מגבול סעודיה, אך להתנהלות מחנה המורדים הייתה שאיפה מרחיקת לכת אף יותר: כינונו של שלטון שישחזר את האמאמות הזידית שהתקיימה משך למעלה מאלף שנים וכאמור חדלה להתקיים עם הפיכת

1962. אלא שהיחסים בין השלטון המרכזי למנהיגות המרד עלו על שרטון, ובמהלך השנים 2004-2010 פרצו בצפונה של הארץ שבעה סבבי עימותים מזוינים בין כוחות המורדים החותיים לבין צבאו של צאלח, שהסבו אבדות משמעותיות לכוחות המשטר.

גלי המחאה שפקדו את "כיכר השינוי" (מידאן אל-תעייר) בצנעא מאז ינואר 2011 שחקו עד דק את הלגיטימציה המעטה שעוד נותרה לעלי עבדאללה צאלח, הנשיא ששלט בתימן למעלה משלושה עשורים. רבבות המפגינים מחו נגד המצב הכלכלי הקשה, האבטלה הגואה ואוזלת היד של הממשלה, ודרשו את התפטרותו המיידית של צאלח. בנובמבר 2011 חתם צאלח על הסכם העברת סמכויות לסגנו, עבד רבה מנצור אל-האדי, וב-25 בפברואר 2012 התפטר מתפקידו. בכך היה צאלח למנהיג הערבי הרביעי שהודח מתחילת גל ההתקוממויות בעולם הערבי.

טלטלת "האביב הערבי" בתימן הציפה מחדש קונפליקטים דתיים, שבטיים ועדתיים. הנשיא החדש, אל-האדי, ניסה לרצות את הצדדים הנצים, אך ללא הועיל. תימן נקלעה למערבולת דמים, ובליל הכוחות שרחש בתוכה הפך את ייצובה של המערכת התימנית לבלתי-אפשרי. כל אותה עת התעצמה המתקפה החותיית, ובספטמבר 2014 נאלץ הנשיא אל-האדי לעזוב את הבירה צנעא לאחר שהמורדים החותיים השתלטו עליה.

ההתפשטות הטריטוריאלית של החותיים וכוחם המתגבר לוו בתמיכה מאנשיו של הנשיא הקודם, עלי עבדאללה צאלח. הלה חידש את כוחו באמצעות נאמניו, בני שבטו הסנחאן, כשהוא מסתייע ביחידות צבא חמושות המאוישות במקורביו ובבני משפחתו. הברית המוזרה לכאורה בין החותיים לבין צאלח ונאמניו ממחישה את מורכבותה של המציאות התימנית – מציאות שבה מתרקמות בריתות חדשות לבקרים על בסיס אינטרסים צרים של שבט, עדה או קהילה ולא על פי האינטרסים

של כלל אזרחי המדינה. צאלח חבר הפעם למורדים הזידים מבני חות', יריביו המרים בעשור הקודם, והפנה עורף לבעלי בריתו הישנים ולפטרוניו הסעודים.

ההתפתחויות בתימן שיבשו את סדר היום האזורי ועוררו בסעודיה ובמדינות המפרץ, וכן במדינות ערביות סוניות נוספות, חשש כי תימן החות'ית הופכת למוקד נוסף במרחבי ההשפעה של איראן במזרח התיכון. בראשית אפריל 2015 השתלטו החות'ים על ערי הנמל חודידה, הממוקמת כ-200 ק"מ דרומית-מערבית לצנעא, ועדן, הנושקת למצר באב אל-מנדב. צעד זה פתח בפני החות'ים מוצא לים וקיצר את קווי ההספקה של הסיוע הצבאי מאיראן. על אף שהחות'ים הדגישו כי אינם "קליינט" של איראן, הם לא הצליחו להסתיר את מערכת היחסים שרקם עמה מנהיגם, חוסיין בדר אל-דין אל-חות'י, בעת שהותו הארוכה באיראן, שבמהלכה קשר קשרים הדוקים עם בכירי הממשל ברפובליקה האסלאמית. הסיוע המורלי והלוגיסטי, שכלל חימוש והדרכה, אשר איראן העניקה לחות'ים היה פרי שיקול אסטרטגי וגאופוליטי מצדה והלם את דפוס הפעולה האיראני במזרח התיכון.

במרץ 2015 קרא הנשיא התימני, עבד אל-רבה מנצור האדי, למעורבות דחופה של כוחות בין-לאומיים בתימן "כדי לבלום את התוקפנות של המיליציות החות'יות שביצעו הפיכה שלטונית". בקוראו למורדים להסיג את כוחותיהם ממשרדי הממשל בצנעא ולהשיב את כלי הנשק שהחרימו, ניסה האדי להפיח תקווה במחנה תומכיו באומרו כי לבסוף "דגל תימן יונף על הר מאראן בצעדה במקום דגל איראן".

על רקע זה חלה הסלמה במלחמה בתימן. מבצע "סופה נחרצת" (עאצפת אל-חזם) – שעיקרו מתקפה אווירית מצד קואליציה ערבית בראשותה של סעודיה נגד ריכוזי החות'ים בתימן – נפתח במרץ 2015. הסעודים אף הזהירו כי הם שוקלים פלישה קרקעית כדי לשמר את שלטונו של בן חסותם, הנשיא אל-האדי, ולא לפז את החות'ים להסיג את כוחותיהם. בכך ביקשו הסעודים לבלום סחף גאופוליטי העלול להקנות ליריבתם השנואה, איראן, דריסת רגל במצר באב אל-מנדב ובדרומו של

חצי האי ערב. בדומה למלחמה שהתפתחה בתימן בשנות השישים של המאה שעברה (1962-1968) הפכה תימן – מדינת שוליים מזרח-תיכונית – למוקד לעימות רחב יותר.

במדינה זו בעלת הפסיפס השבטי-עדתי המורכב, שבה ידיים פרטיות מחזיקות בכמויות עצומות של נשק, נשמטה זה מכבר אחיזתו של המשטר. תימן הפכה אפוא לזירת דמים שבה נאבקים כוחות שונים, רעיוניים ופוליטיים, על קיומם. היסחפותה של תימן לקלחת הגאופוליטית האזורית הסבוכה הנה הרת-סכנות כיוון שלצד כל אחד מהכוחות ניצב עתה פטרון אזורי שאינו בוחל בדפוסי פעולה ציניים ואכזריים להשגת מטרותיו. מצב זה טומן בחובו חוסר יציבות ועלול לגבות מחיר דמים נורא מתימן ומאזרחיה ולהרחיק את הסיכוי לפתרון המשבר.

שלא בטובתה אך כדרכה, הפכה תימן למיקרוקוסמוס המשקף את המזרח התיכון לעת הזאת, כזירה של עימותים: סונים (קואליציה סונית מזה וארגון אל-קאעדה מזה) מול שיעים (המורדים הזידים של שבט חותי); ערבים (סעודיה) מול פרסים (איראן). כשבתווד מתחזקות הקונפדרציות השבטיות המזוינות על חשבון המדינה, כך הולך החלום לאיחודה ולייצובה של תימן ומתרחק אל מעבר לאופק.